

ПРОБЛЕМА НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ПОСТІНДУСТРІАЛІЗМУ

© Суліма Є., 2004

У статті розкрито роль наукової раціональності в процесі формування постіндустріального порядку. Це потрібно для осмислення умов і можливостей адекватного застосування наукового потенціалу в інтересах випереджального розвитку України.

The role of scientific rationality in the process of post-industry order is considered in this paper. It is necessary for comprehension of conditions and abilities for adequate use of scientific potential for the sake of forward development of Ukraine.

Світовий розвиток у загальному вигляді можна охарактеризувати як процес еволюційної зміни способів функціонування і розвитку суспільства. Кожен з цих способів визначається елементом, який є фундаментальним для підвищення продуктивності виробничого, технологічного процесу. За умов аграрного суспільства джерело збільшуваного господарського надлишку – це результат кількісного зростання зусиль праці і природних ресурсів, залучених у виробництво, а також природної забезпеченості цими ресурсами. Індустріальний спосіб розвитку має як головне джерело продуктивності впровадження нових енергетичних джерел та здатність децентралізувати використання енергії у процесі використання і розподілу. Нарешті, в умовах постіндустріального суспільства вирішальним чинником розвитку технології генерування знань, опрацювання інформації, символічної комунікації. Його специфіка полягає у впливі знання на саме знання як головне джерело продуктивності. Саме гонитва за знаннями характеризує технологічну виробничу функцію за умов постіндустріального способу розвитку. Як показав А.К. Скаленко, “рух сучасної цивілізації до так званого інформаційного суспільства та конкретні концепції соціально-економічного прогресу об’єктивно закономірно, фундаментально і методологічно глобально базуються на трьох основах, а саме: ІНФОРМАЦІЙНІЙ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТА ІННОВАЦІЙНІЙ” [1, с. 192].

Головним осередком накопичення інформаційно-інтелектуально-інноваційного ресурсу як ключового чинника випереджального розвитку в умовах постіндустріалізму є наука. Саме наукові досягнення стають ключовою умовою залучення тієї чи іншої країни у глобальний соціальний порядок формованого постіндустріалізму. Потребою осмислення умов і можливостей адекватного застосування наукового потенціалу в інтересах випереджального розвитку України насамперед зумовлено звернення до проблеми ролі наукової раціональності в процесі формування постіндустріального порядку, розкриття якої є метою даної статті.

Не можна не враховувати, що ключовим елементом сучасної цивілізації традиційно вважають саме західну, ренесансно-новоевропейську за походженням науку. Саме на ній ґрунтуються методологія мислення, погляди на світ, на людину і суспільство, а також технології і стиль життя, що пропонують людству як зразок. Наприклад, Дж. Холтон визначає наступні критерії сучасної епохи: прагнення до об’єктивності, розуміння і визнання досягнень “конвенційної” науки західного типу і відданість її ідеалам [2, с.47]. Синонімом прогресу став розвиток знань як засіб вдосконалення життя, – на таких уявленнях базувався просвітницький ідеал людини і суспільства, що в цілому зберігся як основа сучасної картини світу. На цьому тлі здобули поширення уявлення, згідно з якими в сучасному суспільстві основною цінністю стала інформація, а влада поступово буде переходити до інформаційної еліти. Щоправда, незважаючи на щораз більшу медіатизацію політики, стверджувати про владу інформаційної еліти нині передчасно, якщо взагалі можливо у майбутньому, однак зростання ролі інформаційно-інтелектуальної складової розвитку неодмінно впливає на соціальний статус і роль науки в суспільному, зокрема політичному житті.

Наукова раціональність значною мірою визначає сьогодні орієнтири і напрямки цивілізаційного руху, а з досягненнями наукового знання пов’язують господарчі та гуманітарні досягнення людства. Однак беззаперечний водночас і той факт, що головні досягнення сучасної цивілізації спричинили глобальну системну, або цивілізаційну, кризу, і в цьому контексті все більше ставиться під сумнів необхідність сприймати зразки сучасного (західного) досвіду як певний ідеал. Навпаки, ці зразки все більше критикують, особливо під впливом зростання негативних наслідків глобалізаційних процесів.

Діяльність у будь-якій сфері суспільного життя регулюють певні правила, принципи, зразки, що відбивають ідеали і норми, прийняті у даній сфері на певному етапі історичного розвитку. Дж. Холтон підкреслює величезну роль наукової картини світу в нашому житті. Зокрема, він відзначає, що головна функція картини світу полягає у тому, що вона виконує роль зв’язкової сили, спрямованої на консолідацію людського співтовариства, на керівництво його життєдіяльністю. У центрі кожної картини світу як її тематичного ядра виступає сукупність тематичних категорій і припущень, що більшою мірою мають характер

несвідомо прийнятих базових положень, які не підлягають перевірці та утвердились у практиці мислення як його керівні й опорні засоби.

Серед характеристик Дж. Холтона щодо сучасного західного суспільства, варто виділити: прагнення до повноти інформації про певне питання, що цікавить особу; концентрацію уваги на теперішньому і майбутньому, а не на минулому; високий престиж освіченості; переконаність у можливості свідомого управління соціальними і природними процесами та довгострокового планування; висока оцінка значення науки і раціональності як таких, переконаність у квантифікаційній, передбачуваній каузальній закономірності фізичної і живої природи [2, с. 46].

Слід наголосити, що формування соціального порядку постіндустріалізму, оскільки в його основі лежить інформаційно-інтелектуально-інноваційний ресурс, лише підсилило роль наукової раціональності у соціальній організації людства: від вершини так званих “бюрократичних (або політичних) інтелектуалів” (на зразок Г. Кіссінджера, Зб. Бжезинського, К. Райс, Є. Примакова, А. Кокошина, Ж. Желєва, А. Акаєва, В. Литвина, Д. Табачника, І. Кураса) до розгалуженої мережі консультативних та експертних рад, агенцій, служб на всіх рівнях владної структури.

Особливий статус наукової раціональності у системі цінностей сучасної цивілізації та особливе значення науково-технологічного погляду на світ визначає те, що наукове пізнання світу – це умова для його експансійного перетворення. Вона створює впевненість людини у власних здатностях регулювати природні і соціальні процеси, спираючись на розкриті нею закони природи і суспільного життя. Саме тому в західній культурній традиції, що виявила схильність до глобалізації, категорія науковості здобула своєрідний символічний сенс.

Тут треба підкреслити, що міф про всесильність науки безпосередньо пов'язано з ідеєю влади над природою. На думку В. Аршинова та Я. Свирського, за прагненням відкрити закони, яким має підкоритись природа, фактично стоїть амбіційне прагнення до оволодіння речами за допомогою цих законів [3, с. 148]. У такому випадку наука постає як інструмент раціонального маніпулювання навколишнім середовищем.

Ще Платон відверто визнавав необхідність присутності моменту влади для успішного руху наукової думки. Вустами Парменіда він говорить: “А хто... буде мені відповідати? Чи не самий молодший? Він був би найменш вибагливим і відповідав би саме те, що думає, а разом з тим його відповіді були б для мене перепочинком” [4, с. 418]. Бачимо, що Парменід шукає учня, тобто того, хто готовий підкоритись думці вчителя, пропустити її через власний розум. Його думка розвивається в міру того як оволодіває нею чужий розум, і тим самим вона стверджує себе як думка. Показово, що для співбесідників Сократа у платонівських діалогах розмова неодмінно закінчується підвладністю його думці. Їх душі – це нерідко майже чисті аркуші, на які Сократ наносить свої письмена.

Аристотель виходив з того, що влада над собою та іншими це засіб людини досягнути божественності. За його словами, “якщо розум порівняно з людиною божественний, то й життя, підкорене розумові, божественне порівняно з людським життям” [5, с.283]. Без влади, панування люди не утримаються й у людському стані, бо людина без розуму – це тварина, але ум в неї божественний. В результаті, щоб не стати твариною, треба прагнути до божественності, а без влади тут не обійтись. Повністю панування ума над тваринною природою людини досягає лише філософ, якого Стагіріт вважає найдобродійнішою людиною, відстоюючи його право на безумовну владу в державі. Це не стверджується прямо, як у Платона, але випливає із зіставлення фрагментів “Нікомахової етики” і “Політики”. Правда, навіть підводячи до думки, що справжньому філософу (якщо такий знайдеться) влада має належати по праву, він не говорить про необхідність філософам владарювати в державі.

Раціональність сучасної цивілізації спричиняє активне залучення вчених до участі у державному управлінні та політичному процесі. Нерідко при тім раціоналізм експертів вступає у конфлікт з масовою свідомістю, породжуючи занепокоєння “тиранією експертів”, про яку в останні роки кажуть на Заході.

Сучасна наука обґрунтовує особливу роль інтелектуальної еліти, тобто себе самої, у демократичному суспільстві з позицій “теорії груп”, згідно з яким демократична політика – це результат узгоджень між організованими груповими інтересами. Окремі фракції та інститути інтелектуальної еліти мають свої інтереси, що становлять основу їх внутрішньої консолідації та взаємодії з іншими елітарними групами. У цьому сенсі певні колективи вчених розглядають як “групи інтересів”, ознаками яких є наявність спільного інтересу, відносно однорідні уявлення про суспільно-політичні проблеми серед експертів, які працюють разом, спільний соціальний статус членів групи, інтенсивна система внутрішньої комунікації, зовнішня активність, наявність інституційної основи.

Відповідно до цієї теорії, кожна організація інтелектуальної еліти перебуває у складних відносинах конкуренції та кооперації з іншими та змушена шукати свою “нішу” впливу на процес прийняття суспільно значимих рішень. Це вимагає орієнтації на певну фракцію політичної еліти, тобто фактично на виконання певного соціально-політичного замовлення. З іншого боку, це зв'язкові ланки між суспільними потребами та управлінськими можливостями політичної влади. Саме гостре суперництво на ринку ідей визначило сприйняття наукових організацій на зразок “мозкових центрів” або консалтингових агенцій як ще одного різновиду груп інтересів, що прагнуть впливати на політику. У своїй суспільно-політичній активності вони завжди виконують інноваційну функцію, відіграючи роль “агентів змін”. Також вони беруть на себе

залучення уваги політичних лідерів і державних управлінців до наукових розробок та просування необхідної інформації у владній вертикалі. Вони ж значною мірою формують громадську думку, надаючи громадськості раціональні аргументи за чи проти певної ідеї. Тому залучення інтелектуалів на свій бік дає додаткові важливі переваги політичним діям та управлінській бюрократії.

Такий підхід випливає саме з інтелектуальної, в цілому культурної традиції сучасної цивілізації, для якої завжди властивим був погляд на світ як на впорядковану цілісність (або таку, що змінюється у напрямку все більшого впорядкування), яка підлягає обов'язковому контролю. Однак він значною мірою обмежений. Хоча б з того погляду зору, що далеко не завжди можна покладатися на здатність еліт, зокрема інтелектуальної, до самоконтролю та взаємного стримування у процесі конкурентної боротьби. Очевидно, що політичне життя у справжніх демократіях має будуватись насамперед на основі масової політичної участі громадян, яка сьогодні дуже обмежена. Відтиснення мас від активної політичної участі призводить до концентрації влади в руках "просвіченої еліти", яка все більше вдається до маніпулювання суспільною свідомістю.

Це створює підстави для критики ідей наукової елітарності та права наукової еліти на монополію як джерело раціональної аргументації. Далеко не завжди реалістичні раціональні рішення, що їх пропонують експерти. Кількість аналітичних структур у країні зовсім не показник адекватності й ефективності політичних рішень, загалом не гарантує їх високої якості. Понадто, раціональна аргументація під час антиномістичних пропозицій лише підкреслює і загострює наявні в суспільстві розбіжності і суперечності. Далеко не завжди вчені здатні адекватно виконувати соціоінженерні функції, скоріше вони лише конструюють інтелектуальне поле у вигляді ідей і концепцій, які потім трансформують у площину практичної політики інші особи. Наукова елітарність, врешті, сприяє в сучасних умовах процесам "приватизації" політики, оскільки припускає надмірне залучення недержавних науково-аналітичних та інформаційних структур у процес схвалення суспільно значимих постанов.

Глобалізація, яка так і не забезпечила утвердження глобальної демократії, користується ресурсами науки переважно в такий спосіб, що лише посилює соціальне розшарування, поляризацію транснаціональної еліти і національних суспільств. Універсальну раціоналістичну мову науки використовують як своєрідну "матрицю" для формування "таємної" наукоподібної мови глобальної еліти. Умоглядні витвори провідних "мозкових центрів", близьких до основних міжнародних організацій і світових лідерів, стають "законодавчою" основою для практичної політики у глобальних масштабах, часто без всякого урахування національної специфіки, застосовуючи на користь такої практики аргументи, покликані продемонструвати універсальну раціональність норм, стандартів і процедур, вироблених провідними державами, які домінують також в глобальному інтелектуальному полі. Тому на зміну "вченому-законодавцю" сьогодні пропонують нову модель "вченого-інтерпретатора (перекладача)", функція якого – полегшувати комунікацію між рівноправними учасниками суспільно-політичного життя [6, р. 5].

Разом з тим не треба перебільшувати роль наукового знання та його носіїв у суспільно-політичному житті. Вона завжди значною мірою залежить від того, наскільки ці знання та особи сприймаються на рівні буденної свідомості. Значна частина науковців традиційно схильна уникати контактів з владними структурами і політичними силами, претендуючи на "чисту академічність". Це, однак, не заважає використовувати їх ідеї далеко не в тому вигляді, як їх уявляють автори. Так само й політика скоріше керується принципами реальності, можливості, міри тощо, ніж прагненням до раціональності "понад усе". Додатковий ускладнювальний чинник – це посилення диференціації, спеціалізації управлінських функцій та аналогічні процеси в науковій сфері, що нерідко заважає адекватним чином осмислити користь від залучення науковців у політику і державне управління. Тому відносини між наукою і владою в сучасному світі залишаються достатньо неоднозначними і суперечливими.

Головні агенти постіндустріалізму не можуть обійтись без звернення до науки, яка стала безпосереднім чинником не лише виробництва товарів, але й виробництва владних рішень. Сьогодні можна спостерігати як активну інтеграцію наукових інституцій у політичну інфраструктуру і на глобальному, і на національному рівні, однак сама наука залишається скоріше ідеологічним, інформаційно-допоміжним та технологічним інструментом реалізації інтересів і цілей учасників політичного процесу. Інтелектуальний клас, формований в умовах постіндустріалізму, ще не спромігся на самостійну участь у політичному житті як повноправний суб'єкт з власними інтересами, а тому проблеми, пов'язані із балансуванням між владою і суспільством, що поставали перед інтелектуалами (або інтелігентами) поза минулого і минулого століть, залишаються актуальними й у наш час.

Перед інтелектуалами постає проблема адаптації до нових соціальних і природних реалій, подолання її своєрідної маргінальності, тобто положення – умовно кажучи – "між двома стільцями". Для цього передусім треба переосмислити своє бачення світу і себе у світі.

Насамперед актуалізується потреба трансформації типу наукової раціональності відповідно до нових, вже глобальних викликів екологічного, соціального, економічного, морального характеру. Це вимагає формування нового бачення природного середовища, з яким людина взаємодіє у своїй діяльності. Діалог з природою має поєднуватись з ідеалом відкритості свідомості до розмаїття когнітивних і праксеологічних підходів, до тісної взаємодії індивідуальних свідомостей і ментальностей різних культур. Онтологією нового

типу раціональності може бути лише уявлення про цілісний космос, органічною частиною якого є людина. Природа при такому підході має інтерпретуватись як співбесідник, якого треба зрозуміти насамперед для того, щоб краще пізнати самого себе.

Можливо, тут може бути корисною філософська спадщина стоїків, для яких ум є самодостатнім і в ньому самодостатньою стає й людина в цілому, тому вона не має потреби у владі над світом. Для стоїчного мудреця дуже важливий умогляд, що розглядає космос в його єдності, взаємному переході частин і пронизаності його єдиним космічним началом ума. Але рівною мірою його погляд звернуто у повсякденність, у видимий світ, де він непроханий і небажаний гість. Оскільки в ума немає своєї “умної” сфери самотуття – самототожності (Платон) або мислення, що мислить самого себе (Аристотель), то він цілком занурений у видимий світ, де його завданням є виявляти кожного разу свою позасвітність. Тобто зануреність у світ і позасвітність взаємно передбачають одна одну. Правда, людський ум як “сколок бога” відчуває себе насамперед частиною божественного ума і вже потім – зануреним у світ, де він несе свого роду послух, що передбачає безумовну підлеглість і покірність [7, с.208–209]. Навряд чи останні ідеї можуть бути безпосередньо екстрапольовані в сучасну дійсність, яка, навпаки, вимагає від вченого активної, але морально-відповідної дії, дійсно інтеграційної суспільної ролі, спрямованої на гармонізацію відносин усередині суспільства та між ним і природою.

1. Скаленко А.К. *Глобальные резервы роста. Информация + интеллект + инновации.* – К., 2002.
2. Холтон Дж. *Что такое «антинаука»? // Вопр. философии.* – 1992. – № 2.
3. Аршинов В.И., Свирский Я.И. *От смыслопрочтения к смыслопорождению // Вопр. философии.* – 1992. – №2.
4. Платон. *Сочинения.* В 3 т. – М., 1971. – Т. 2.
5. Аристотель. *Сочинения.* В 4 т. – М., 1976. – Т.4.
6. Bauman Z. *Legislators and Interpreters.* – N.Y., 1987.
7. *Беседы Эпиктета.* – М., 1997.